

SPOLIA. APROFITAMENT I RECICLATGE A GERUNDA ENTRE L'ANTIGUITAT TARDANA I L'ALTA EDAT MITJANA. UNA PRIMERA APROXIMACIÓ

J. M. NOLLA

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca Històrica. Universitat de Girona

Resum

L'aprofitament de material antic en construccions arquitectòniques de tota mena és un fet ben conegut d'ençà, com a mínim, del segle III. En aquest treball analitzem amb detall la presència de *spolia* a Girona entre l'època tetràrquica i el final de l'alta edat mitjana amb interessants resultats, alguns dels quals són característics de tot l'imperi, mentre que d'altres semblen propis de la ciutat.

Mots clau

spolia, muralles, Tetrarquia, domini carolingi, temples romànics.

Résumé

The reuse of ancient materials in all kind of buildings is a well-known fact since at least the 3rd century. This paper analyses in detail the presence of spolia in Girona between the Tetrarchy and the end of the High Middle Age with interesting results: some of them are frequent in the whole empire but others seem characteristics of the city.

Mots clé

spolia, walls, Tetrarchy, Carolingian power, Romanesque churches.

INTRODUCCIÓ

Fer servir en la construcció de nous edificis material de tota mena procedent d'edificis anteriors, abandonats o fora d'ús, és una de les característiques que defineix amb més claredat i d'una manera més general la crisi de la cultura urbana d'època clàssica i uns canvis importants en la manera de fer i d'actuar d'aquells que van viure una nova situació, a la qual s'adaptaren aparentment sense gaires problemes. D'ençà del segle III –i probablement

des d'un xic abans i tot—, aquella nova manera de fer, perfectament assumida i que no representava cap mena de problema, tan diferent del que havia estat fins aleshores una determinada manera d'actuar, igual a tot arreu, aquest canvi de paradigma se'ns fa tangible a tot nivell (Lachenal, 1995). Només cal recordar obres bastides amb *spolia*, relacionades directament amb l'emperador en cronologies tan altes com la segona dècada del segle IV, a la capital, per comprendre la volada i els efectes d'una manera d'actuar nova que anava en diagonal, de dalt a baix. En efecte, l'arc de triomf bastit a Roma en honor de Constantí per commemorar la victòria contra Maxenci del 311, feia servir elements ornamentals que procedien de diversos monuments del segle II al costat d'altres tallats expressament (Hansen, 2003). Les grans basíliques manades fer per l'emperador a Roma a Jerusalem, a Betlem o en altres llocs, aprofitaven, també, material divers sempre de qualitat sense cap mena de dificultat ni vergonya (Lachenal, 1995; Hansen, 2003).

Observar aquest procés és interessant, perquè permet constatar la globalització d'una manera de fer i veure com algunes actituds eren generals i gairebé coetànies i que podien arribar a afectar no només la ciutat oficial, sinó pràcticament tota la societat, administradors i administrats, rics i pobres, sempre a un nivell diferent i amb una incidència també diversa.

Estudiar monogràficament aquesta qüestió a *Gerunda* ens sembla interessant per diverses raons. Ha de servir per constatar que la ciutat seguí, en aquest aspecte, una pràctica comuna, detectar si fou una pràctica incorporada ràpidament, com en altres llocs, o introduïda amb retard, fins quan continuà aquest reciclatge, i, finalment, poder fer-se una idea, allunyada, certament, de quina mena d'edificis i construccions van ser objecte d'aprofitament i a partir de quin moment.

Un contacte llarg i continuat, intens, amb la ciutat com a objecte d'estudi fa possible assegurar l'èxit d'una proposta que pretenem que sigui exhaustiva i que presentarem fent una exposició diacrònica de les dades aplegades (fig. 1).

L'APROFITAMENT BAIXIMPERIAL

Les muralles tetràrquiques.

Ben datades cap al 300, constitueixen, fins on ara mateix sabem, l'última gran obra d'època romana al nucli urbà de *Gerunda*, que coneixem prou bé i

que tenim datades amb seguretat (Nolla & Nieto, 1979, pàg. 263-283; Nolla, 2007, pàg. 633-647; Nolla & Casas, 2009a; Nolla & Vivó, 2012, pàg. 49-69). L'ús de material reciclat el detectem precisament en l'obra nova que va modificar substancialment les portes meridional i septentrional.

La porta sud, *porta Onnaris* d'ençà, com a mínim, el segle X (Nolla & Casas, 2009b, pàg. 27-39; Nolla, 2010, pàg. 250-252; Nolla & Vivó, 2012, pàg. 64-65), va ser considerablement refeta amb l'afegit d'una torre quadrangular que, al darrer terç del segle XIV, fou recoberta per una nova construcció cilíndrica, tal com succeí a Sobreportes (porta nord) (fig. 1, D). L'enderroc d'aquest conjunt l'any 1857 va permetre observar la superposició d'elements i constatar la presència de nombrosos blocs romans decorats, sobretot arquitectònics, d'època romana. Alguns es van perdre; d'altres foren recuperats i van anar a parar a les col·leccions de la Comisión Provincial de Monumentos, embrió del Museu Arqueològic Provincial. Ara s'exposen a la seu del Museu d'Arqueologia de Catalunya (Girona), a l'antic cenobi de Sant Pere de Galligants (sobre aquests fets, Oliva, 1950, pàg. 74-78, amb totes les notícies recollides). En total, que tinguem constància, es tracta de quatre o cinc peces, clarament romanes, les més interessants de les quals, figurades i procedents d'edificis funeraris, els darrers estudis daten molt a finals del segle I aC o a principis del canvi d'era (Lamuà, 2012, pàg. 200, 202 i 204). La matèria primera, en tots els casos, fou la pedra sorrenca de Domeny-Taialà i/o de Can Guilana. El fragment amb núm. d'inventari 1696 és un cap masculí d'uns 0,30 m d'altura per 0,25 m d'amplada i profunditat (Lamuà, 2012, pàg. 198-200). Més difícil de definir és una suposada *herma* o capitell (núm. inventari 1697) d'uns 0,28 m d'altura, 0,59 m d'amplada i uns 0,19 m de gruix (Lamuà, 2012, pàg. 200-2002). El tercer fragment (núm. inventari 1698) és un relleu funerari amb motlures i una figura humana parcialment representada, d'uns 0,60 m d'altura, 0,64 m d'amplada i 0,23 m de gruix (Lamuà, 2012, pàg. 203-204) (fig. 2a, a dalt). La quarta peça és arquitectònica, una base àtica de dos peus romans de diàmetre obrada en un mateix bloc, amb núm. d'inventari 2126 (Oliva, 1950, pàg. 78) (fig. 2a, a baix). Caldria referir-se, també, a un fragment decorat d'entaulament, amb un bucrani i mitges canyes, d'ordre dòric, procedent del mateix conjunt que Botet va veure i que, tal com va escriure, es conservava al Museu Provincial (Botet, 1913, pàg. 216). No l'hem sabut trobar, però la seva solvència fa molt possible la certesa de la referència. Finalment, hi afegiríem un altre fragment arquitectònic (núm. d'inventari 3326), de la mateixa procedència, que correspondria al capitell i part superior d'una petita lesena que s'ha recuperat, netejat i incorporat a l'exposició permanent

del museu recentment (fig. 2b). En general hi ha hagut unanimitat entre els estudiosos de considerar que tots aquells fragments esculpits procedirien d'un (o uns) monument funerari d'una certa importància que s'hauria bastit un xic més enllà del *pomerium* de la ciutat on se situava una de les principals necròpolis urbanes, a redós de la Via Augusta (Nolla i Sureda, 1999, pàg. 36-39; Lamuà, 2012, pàg. 200-204). Donaríem la mateixa procedència a la base àtica i al fragment de pilastra. Per les mides, s'adeqüen perfectament bé a mausoleus d'un cert nivell en forma d'*aedes*. Totes les peces recuperades havien estat tallades en gres local de les pedreres de Domeny-Taialà i Can Guilana, a l'altre costat del riu Ter explotades com a mínim d'ençà el darrer terç del segle II aC, tal com prova la datació del temple itàlic bastit a l'*oppidum* de **Kerunta* (Sant Julià de Ramis), ara com ara l'edifici ben datat més antic obrat amb aquella pedra (Burch et al., 2001, pàg. 98-108).

Aquestes circumstàncies, ben establertes, permeten assegurar una explotació a l'engròs d'aquelles pedreres des d'època d'August i l'existència des d'aquells anys de, com a mínim, un taller escultòric local. Potser podríem posar en relació aquests fets amb la concessió, per part del *princeps* del *ius latii* als *gerundenses*.

Els blocs preservats formaren part estructural d'uns edificis construïts completament –o almenys recoberts exteriorment– amb grans blocs de pedra. No en coneixem la disposició que tingueren dins de la torre, o si es van fer servir de reble o com a carreus de façana.

És ben cert que no tenim una datació estratigràfica i arqueològica ferma d'aquella torre romana, però el paral·lisme amb Sobreportes i la cronologia alta del material aprofitat semblarien confirmar la datació tetràrquica del conjunt.

La porta septentrional, Sobreportes des d'època medieval, conserva, encara avui mateix, bona part de l'obra tetràrquica ben visible (sobre aquesta porta, Nolla, 2010, pàg. 247-248) (fig. 1,G). Tant al costat de llevant com al de ponent, part dels muntants mostren els grans carreus romans de la construcció original, majoritàriament de sorrenca i alguns de calcària nummulítica ocupant la base (fig. 3a i 3b). Les peculiaritats dels blocs, molt grans, de mides diverses, alguns molt llargs i estrets i sempre amb encaixos, perforacions o altres indicis, denoten un ús anterior en construccions diferents (Nolla & Vivó, 2012, pàg. 60-61).

Pel que fa a la datació d'aquell sector de la porta, tot i saber que fou considerablement afectada durant la intensa reforma carolíngia, en podem estar segurs. En efecte, l'excavació Cuina de Casa Pastors que explorà l'interior de

la torre interna occidental, permet confirmar una cronologia a l'entorn del 300 (Nolla & Nieto, 1979, pàg. 263-283; Nolla i Casas, 2009a). La presència d'algun gran bloc puntual de calcària nummulítica s'explica per la construcció de les torres sobre la porta fundacional, baixrepublicana.

D'on podrien procedir aquells blocs d'aprofitament? Tal com hem vist pel que fa a la porta meridional (*supra*), el més raonable seria suposar el desmantellament d'algun (o alguns) gran mausoleu de la gran necròpolis septentrional. Tanmateix, si aquesta proposta fos acceptada ens faria admetre l'existència de sepultures notablement grans, tal com fan pensar la mida i la forma d'algun dels carreus. No només no és impensable, sinó que, per una cronologia tan inicial fa de més bon defensar que imaginar el desmantellament d'algun gran edifici públic de caire urbà.

Constatem que en molts altres trams on són visibles les muralles tetràriques (torre núm. 2, a llevant, sector del “patí de les Àligues”, plaça de Sant Domènec i “pati o jardí del convent de l'Escola Pia”, al costat de migdia) (sobre aquests llocs, Nolla & Vivó, 2012, pàg. 62-64), els blocs de gres van ser tallats expressament de manera acurada. Enlloc més hem pogut observar material d'aprofitament.

Podria significar un primer moment d'aquella pràctica que se centrà específicament en la proximitat de les dues necròpolis principals i més antigues i que afectà, com en tants altres llocs, grans monuments funeraris antics massa pròxims a les defenses urbanes, abandonats i, per tant, desmuntables sense problemes (un bon paral·lel a *Barcino* [Balil, 1961, pàg. 83-103]).

L'ANTIGUITAT TARDANA. LA RESIDÈNCIA DEL COMES *CIUITATIS*

Un dels grans descobriments de l'arqueologia urbana d'aquesta ciutat ha estat l'excavació i, sobretot, la ferma identificació del palau de l'autoritat civil més important de les *ciuitates* d'ençà de l'ocupació d'aquestes terres per part dels visigots. L'edifici, notable pel gruix dels seus murs, per l'extensió, per la complexitat de la planta, amb, com a mínim, un pis superior (i, potser dos), té una cronologia inicial de cap al 500 i fou bastit sobre l'espai occidental de l'antic fòrum urbà que ocupava, pràcticament del tot, a partir del límit est, que, per força, s'ha de situar en el traçat del *cardo maximus*, el tram interior de la Via Augusta (Nolla et al., 2008, pàg. 119-140 i 174-205; Canal et al., 2010, pàg. 224-234) (fig. 1, H). Conserva part del sòcol i els fonaments dels murs, on observem un xic arreu la presència de material constructiu

d'aprofitament (blocs grans o puntualment retallats) i elements arquitectònics (mitges columnes sobre bases) incorporats en l'ornamentació d'algunes de les portes de l'edifici. Interessa assenyalar que l'*impluvium* identificat de l'edifici fou bastit amb carreus de pedra sorrenca procedents de construccions anteriors, retallats i adaptats a un lloc nou i a una altra funció (Nolla et al., 2008, pàg. 23-31, fig. 13 a 15; Canal et al., 2010, pàg. 224-234). En aquest cas, semblaria raonable suposar una procedència foral d'aquell material. La construcció del palau exigí el desmantellament de les estructures anteriors, fora d'ús, que en bona part degueren incorporar-se a l'obra nova.

De la transformació de la gran plaça urbana en conservem testimonis puntuals en documentació medieval de cronologia més avançada que, tanmateix, fa possible constatar la modificació dels porticats, dels criptopòrtics i de les parets de delimitació en la construcció de nous casals de membres importants de la noblesa urbana. També se'ns fa present, com a mínim des de la segona meitat del segle X, l'aprofitament de l'escalinata de Santa Maria, obra romana que connectava la part baixa del fòrum amb la seva àrea sacra, com a mur de recolzament de noves construccions residencials (Canal et al., 2003, pàg. 164-167).

Aprofitem l'avinentesa per esmentar la presència, en la fonamentació de l'absis de la basílica de Sant Feliu, de carreus notables, regulars, ben tallats i prou grans, de pedra sorrenca que hem proposat que procedirien del vell temple tardoantic que l'edifici actual havia substituït (Nolla & Palahí, 2011, pàg. 25-29).

ÈPOCA CAROLÍNGIA

Les muralles.

Vers el 800, la ciutat es va dotar d'unes noves defenses que van refer, millorant-les considerablement, les tetràrquiques. Fou una conseqüència directa de l'atac emiral de 793 i significà el primer eixamplament puntual (mitja hectàrea) de la superfície urbana (Canal et al., 2003, pàg. 107-153; Nolla et al., 2008, pàg. 183-205).

Era una obra potentíssima, d'una gran solidesa, amb un nombre elevadíssim de torres i eclèctica pel que fa al material de construcció emprat. En efecte, hom féu servir calcària nummulítica, rierencs, pedra volcànica negra de Sant Dalmai i gres i marbre d'aprofitament.

Si ens centrem en la sorrenca reciclada, n'observem puntualment blocs sencers o tallats com a reble, aquí i allí. Molt més interès té, no cal dir-ho, la presència puntual de grans carreus que, com veurem, es van fer servir en els fonaments i sòcols inferiors d'algunes torres o per remarcar i donar prestigi a algun espai jeràrquicament important. Vegem-ho amb detall.

La porta del castell de Gironella, que es conserva en bon estat, és ben coneguda a través dels documents i ha estat ben excavada (Nolla et al., 1989, pàg. 120-121, fig. 11 a 13). Es disposà sobre la cara nord del recinte, al costat d'un camí molt estret que resseguia la muralla (Canal et al., 2003, pàg. 125-129, fig. 35, 38 i 39; Vivó & Palahí, 2011, pàg. 75-93) (fig. 1, A). Fou paredada poc abans del setge de 1808 i no s'ha tornat a obrir. La porta pròpiament dita, d'arc de mig punt, és obrada amb blocs ben tallats de gres, de mides uniformes i l'altura total interior del llindar a la dovella central fa un diàmetre i mig de la circumferència inscrita dins l'arc. Al damunt es conserva un gran encaix rectangular dins de l'obra interna d'*opus caementicium*, que hauria de correspondre a un *titulus* encastat que ha desaparegut (fig. 4a). Tal com va aclarir la seva excavació, es tracta d'una obra unitària amb tot l'entorn (Nolla et al., 1989, pàg. 120-121, fig. 1 a 13) (fig. 4b). És una obra d'aprofitament, no cal dir-ho, però treballs arqueològics recents permeten plantejar raonablement que aquesta hauria estat la porta tetràrquica de llevant de la ciutat que es localitzaria només en una desena de metres de distància. Les modificacions del lloc com a conseqüència de la construcció d'aquesta alcassaba haurien aconsellat desmuntar la vella porta i donar-hi nova vida, traslladant-la només puntualment. No podem respondre a la pregunta lògica que cal fer-se: el *titulus* (desaparegut) també fou desplaçat o era original del segon moment?

Torre número 3. Cara interior. Es conserva dins de la caserna d'Alemanys i constitueix un element patrimonial de gran valor (fig. 1, C). El lloc ha estat objecte de diversos treballs i és, actualment, ben visible. Durant molt temps aquesta torre fou considerada, com tantes d'altres, tetràrquica; ara sabem que és, amb tota seguretat, carolíngia (Canal et al., 2003, pàg. 119-123). La part inferior del bastió, fonaments i sòcol, és feta amb dues menes de blocs grans d'aprofitament que es disposen eficaçment i sense un ordre aparent (fig. 5). Hi ha grans carreus de gres clarament reciclats (peces allargassades i estretes, encaixos i forats visibles...), dins del que és norma a la ciutat, però també un conjunt notable de blocs decorats, de marbre (fig. 5). L'anàlisi detallada d'aquestes peces va permetre restituir el monument de procedència, un arc honorari (o, potser, una porta monumentalitzada) altimperial (Nolla

& Sagrera, 1990, pàg. 276-283; Nolla & Sagrera, 1991, pàg. 184-189). La pedra marmòria semblaria local atès que aquest marbre era desconegut pels experts i inexistent en les grans col·leccions de referència. En trobar-se, en l'obra de la torre, una part significativa de l'arc commemoratiu, cal pensar en què es trobaria allí a la vora, potser malmenat i, en tot cas, fora d'ús quan, vers el 800, l'obra de fortificació n'exigí el desmantellament i donar-hi nova vida. Pel que fa als grans blocs de sorrenca més que un hipotètic edifici urbà, per la semblança amb les peces aprofitades de Sobreportes (*supra*), defensaríem una procedència suburbial, de l'àrea funerària lligada al portal Rufí, només a uns cent quaranta metres cap a l'oest.

Allí mateix, per la part de fora, el tram de muralla entre les torres número 3 i 4, conserva unes mitges columnes de gres, unes al costat de les altres, incorporades a l'obra carolíngia (Nolla & Vivó, 2012, pàg. 175-176) (fig. 1, B). Pel mòdul (0,40 m), caldria restituir un edifici mitjà, no un gran temple, sinó, molt millor, un monument funerari en edícula que correspondria a la necròpolis suara esmentada. Si bé és cert que hi ha poques dades sobre aquest cementiri, la seva posició enlairada i dominant era especialment indicada per a un edifici d'aquestes característiques. Aquestes mitges columnes i les peces associades a la torre núm. 3 (o del Llamp), ens dibuixen l'existència d'algun mausoleu encara parcialment visible vers els darrers anys del segle VIII.

Més enllà del portal Rufí, cap a ponent, es troba la torre núm. 7, quadrangular, que també s'havia suposat baiximperial. La seva excavació va permetre atorgar-hi una cronologia carolíngia (Sagrera & Sureda, 2008, pàg. 577-580). Hom féu servir nombrosos blocs de grans dimensions de gres d'aprofitament que, en aquesta ocasió, procedirien de les ruïnes d'algun dels llenços immediats dels murs tetràrquics, fortament malmesos pel setge de l'any 793.

Un altre indicatiu d'aquesta manera de fer se'ns fa present al carrer de Balles-teries núm. 26 (torre núm. 12) on es descobrí, ara fa poc, una torre carolíngia sencera (Nolla, Palahí & Vivó, 2004, pàg. 335-340; Nolla et al., 2008, pàg. 196-197, fig. 166) (fig. 1, E). La part visible –part de la cara nord– intacta, permet constatar una tècnica constructiva idèntica a l'emprada a la torre número 3 (*supra*): a la part inferior sobre el sòl natural, un sòcol obrat amb grans blocs paral·lelograms de diverses mides, disposat a trencajunts i fent servir morter per unir-los, de 10 filades. Per sobre, el mur era de pedruscall petit i morter de calç. És fàcil veure, en alguns dels carreus, els orificis on es disposava la castanyola que possibilitava moure'ls sense dificultats. Podrien procedir, per mides i forma, de l'obra de la muralla tetràrquica que en el costat occidental se situava just al darrere de la carolíngia, per sobre del penya-segat.

A l'interior de la torre del costat, la núm. 13, es conserva no només un pany de muralla tetràrquica en prou bon estat, sinó també una mena d'obertura o portella obrada amb grans carreus d'aprofitament de gres (Nolla & Vivó, 2012, pàg. 66-67) (Fig. 1, F). S'havia proposat, per a aquelles restes, una datació tetràrquica o carolíngia. El cert és que no en coneixem amb seguretat la cronologia, que podria ser baixmedieval. Deixem, tanmateix, constància de l'ús de material d'aprofitament de mides notables que, si es confirmés una datació tardana, caldria suposar que hauria estat reciclat diverses vegades (sobre aquestes restes, Nolla & Vivó, 2012, pàg. 65-66).

D'aquesta mateixa etapa històrica, però potser ja del segle X, assenyalaríem la cantonada d'un mur que defineix l'actual plaça dels Lledoners per migdia, d'*opus spicatum*, però que féu servir, a la façana (ponent) grans carreus de gres que serien procedents d'altres llocs i, per tant, reciclats (fig. 1, J). Ha de correspondre al que queda d'un gran casal altmedieval situat en un espai privilegiat del nucli urbà (Canal et al., 2003, pàg. 200-206, fig. 62 i 63; Amich & Nolla, 2011, pàg. 95-112) (fig. 6).

Els poquíssims fragments que coneixem de l'obra original del cenobi de Sant Pere de Galligants, aprofitats en l'edifici del segle XII són blocs de sorrenca, retallats i, de vegades, puntualment decorats. És tan poca cosa que és perillós pretendre anar més enllà. Sembla clar, però, que es féu servir sorrenca probablement reciclada (Llorens, 2011, pàg. 16-17).

ELS SEGLES XI I XII

Voldríem acabar aquesta enquesta deturant-nos a la primera meitat de l'onzena centúria per dues raons. En primer lloc, per les enormes obres religioses endegades que cal posar en relació, entre altres coses, amb l'arribada de l'or andalusí com a conseqüència de la crisi i desaparició del califat cordovès, que en algun cas coneixem prou bé i que pensem que ajuden a resseguir fins aleshores un aprofitament eficaç i intel·ligent d'un determinat tipus de material que més endavant desapareix o, si més no, s'amaga.

Al llarg del segle XI tenim ben documentades les construccions següents: catedral de Santa Maria, consagrada el 1038, i canònica adjacent, el temple i el cenobi de Sant Daniel (Adell, 1991, pàg. 180-181), l'església i el claustre de Sant Martí Sacosta (Canal et al., 2003, pàg. 87-98), l'església sufragània de Santa Susanna del Mercadal (Canal et al., 2013) i l'església par-

roquial de Santa Eulàlia Sacosta, sobre el burg de Sant Pere de Galligants (Canal et al., 2000, pàg. 57-63). Només tenim dades aprofitables de la catedral i de Sant Daniel. L'edifici romànic de Sant Martí es troba massa emmascarat i pendent d'una anàlisi detallada. Les esglésies romàniques de Santa Susanna i Santa Eulàlia van ser substituïdes per d'altres que les han fet desaparèixer, almenys de moment. Caldrà, doncs, que ens centrem en les dues primeres construccions que, com veurem, aporten dades interessants al dossier que estem presentant.

De la catedral de Santa Maria (fig. 1, I), abans de les excavacions, coneixíem l'anomenada torre de Carlemany, el cloquer nou de la seu romànica, que fou preservat en l'obra gòtica com a contrafort. Podem observar en la seva fàbrica l'ús de tres tipus de pedra: la calcària nummulítica, la pedra volcànica negra de Sant Dalmai –totes dues de mides petites–, i els grans blocs de gres daurat que es van situar definint les cantonades i la lesena central del campanar fins al començament dels arcs de les finestres del tercer pis (Sureda, 2008, pàg. 454) (fig. 7). Les excavacions van permetre observar l'ús d'aquesta pedra a la galilea i a la definició del sòcol dels murs del temple (Sureda, 2008, pàg. 153-158 i 447-457). Abans s'havia observat el seu ús en el que seria, versemblantment, la fonamentació del presbiteri (fig. 8). Afegim-hi una extensa i excel·lent col·lecció de blocs decorats que procedeixen sobretot de la càrrega de la volta gòtica que pertanyen a l'edifici romànic (Sureda, 2007, pàg. 213-242). M. Sureda, en el seu treball extraordinari sobre aquest edifici i els seus precedents, considerava sense cap mena de dubte que tot el gres emprat era d'aprofitament (Sureda, 2008, pàg. 457-458). La proximitat de la muralla i el fet d'aprofitar l'àrea sagrada de l'antic espai foral –pel que sabem, prou ben preservada al llarg de l'antiguitat tardana i de l'època carolíngia–, haurien proporcionat grans quantitats d'excel·lents carreus d'aquell material.

Pel que fa a Sant Daniel, sovintegen els grans blocs de sorrenca que constitueixen els reforços cantoners, els peudrets de les absidioles i els quatre pilars d'angle del creuer. Tal com passava a la seu de Santa Maria, aquest blocs s'havien fet servir no només com a material de prestigi, sinó també per assegurar la solidesa del conjunt (Sureda, 2008, pàg. 457-458, nota 1146). Aquí sí que cal que ens preguntem, sense poder respondre amb tota seguretat, si el material era totalment o parcialment d'aprofitament o procedia d'unes pedreres encara puntualment en ús.

Es podria pensar que Sant Martí, per la proximitat al perímetre urbà antic i pel seu antic origen, també hauria fet servir material constructiu reciclat.

Recordem la localització, en aquell edifici, de dues inscripcions forals, una de les quals es féu servir de sostenidor d'altar potser des d'època molt remota (Aicart, Nolla & Palahí, 2008, pàg. 249-252) i que podria dibuixar un camí en les necessitats del monument.

Molt més interessant, per la llunyania del nucli urbà, hauria estat tenir dades de Santa Eulàlia Sacosta i de Santa Susanna del Mercadal. Caldrà esperar futures campanyes d'excavació. Confirmar-ho o no hauria completat la informació procedent del cenobi benedictí de Sant Daniel.

També són visibles blocs d'aprofitament, alguns de dimensions considerables, entre el material de fàbrica de l'església de Sant Nicolau, al burg de Sant Pere, al costat mateix de l'antic cenobi i de l'Hospital Vell (fig. 9). El temple, inicialment de planta central, va néixer damunt d'un cementiri tar-doantic i altmedieval que es disposava sobre unes antigues ruïnes d'època romana difícils d'interpretar que s'alçaven al costat mateix d'una important cruïlla de camins (Ribot, 1991, pàg. 170-171; Canal et al., 2000, pàg. 26-30 i 98-103). Feia servir, carreus procedents de les antigues ruïnes? És una possibilitat a considerar, tal com abans haurien fet, potser, els constructors de les primeres dependències del cenobi dedicat al príncep dels apòstols.

EL MATERIAL CONSTRUCTIU A GERUNDA ENTRE LA FUNDACIÓ I L'INICI DE L'ÈPOCA FEUDAL. CERTESES I INCERTESES

Els monuments d'època romana conservats, escassos, i les excavacions arqueològiques realitzades a la ciutat i al seu *suburbium* immediat, permeten, tanmateix, fer-se una idea del material emprat en la construcció d'edificis de tota mena durant el període romà i postromà.

El lloc tan peculiar on s'alça el nucli urbà oferia, en el seu subsòl i a tot l'entorn, una excel·lent matèria primera, una molt bona pedra, la calcària nummulítica, de gran duresa i bon comportament, que s'ha fet servir constantment al llarg de tota la història (Gutiérrez, 2009, pàg. 62-66 i 70-72). Aquest material de procedència immediata fou usat per bastir els fonaments i el poderós sòcol de les muralles fundacionals que es conserven en prou bon estat en diversos sectors del perímetre murat (en darrera instància, Nolla & Vivó, 2012, pàg. 50-60). Nogensmenys, i no deixa de sorprendre, molt aviat es deixà d'utilitzar o el seu ús es restringí a construccions puntuals com ara marxapeus i blocs motllurats d'alguna petita construcció o com a suports

d'inscripcions epigràfiques.¹ D'aquesta pedra no en tenim constància arqueològica d'un ús anterior a la tercera dècada del segle I aC, i sembla que va ser molt poc utilitzada a partir d'època d'August. En efecte, d'ençà del canvi d'era, hom començà a fer servir l'elegant gres de color de mel procedent dels afloraments (i de les pedreres) de Domeny, Taialà (Girona) i Can Guilana (Sarrià), a la riba esquerra del riu Ter, a poca distància del nucli urbà, a uns 5 km i no pas a sota o a tocar, com era el cas de la calcària nummulítica (Gutiérrez, 2009, pàg. 66-70; Rocas, Roquer & Pallí, 2002, pàg. 78-79, fig. 38). L'ús d'aquestes pedreres el tenim documentat intensament fins a, com a mínim, la baixa antiguitat, tal com confirmarien els sarcòfags monolítics obrats en aquell material que trobem a *Gerunda*, *Aquae Calidae* i Mas Castell de Porqueres (Burch et al., 1999, pàg. 97-100; Nolla, 2012, pàg. 189). Més enllà, és difícil assegurar l'activitat a les pedreres. És ben cert, tal com hem vist, que trobem carreus d'aquesta pedra en obres carolíngies i altmedievales que sovint són clarament de reciclatge, però en altres ocasions no podem assegurar que no fossin tallats de nou en nou en unes pedreres encara puntualment en ús. És, aquesta, una qüestió interessant no pas fàcil de resoldre.

L'ús intens d'aquest material a la catedral de Pere Roger, a Sant Daniel i a Sant Nicolau, i la uniformitat i les mides, grans, de molts d'aquells carreus, fan factible pensar en una possible continuïtat de l'explotació. Són tants i tan diversos els blocs identificats, que sembla impossible pensar que tots puguin procedir del reciclatge de construccions arruïnades o en desús, tot i que aquesta podria ser una percepció equivocada. I de vegades sembla que en obres carolíngies també podríem detectar carreus tallats directament de la pedrera. Hi ha també peces decorades que en ocasions no sembla clar ni segur que siguin d'aprofitament.

Aquesta possibilitat no aniria en contra d'una política de reciclatge de material. Ambdues maneres de fer podrien haver conviscut. Caldrien altres dades i, si fos possible, un coneixement directe i acurat del lloc de les antigues pedreres que ajudaria a resoldre o a recompondre les qüestions que ara plantejem i que sembla que no tenen una solució fàcil.

Per què es deixà de fer servir com a material de construcció principal la calcària nummulítica i es preferí el gres de la riba esquerra del Ter? El bon comportament d'aquesta pedra, la facilitat de talla i la proximitat dels centres

¹ Ho podem veure a Empúries, a l'atri de la Casa Romana núm. 1, i en alguna làpida. També a la villa suburbana del Pla de l'Horta, a Sarrià de Ter (dades inèdites).

extractors serien raons suficients per entendre la seva incorporació a la disponibilitat dels constructors. Molt més difícil és explicar per què es deixà de fer servir la calcària grisa durant tants segles quan es trobava al mateix subsòl del nucli urbà en grans quantitats i era un material excepcional que, a partir del segle XI, esdevindria la pedra d'ús continuat –gairebé l'única– fins a pràcticament l'actualitat. Adduir la duresa de l'una en relació amb la de l'altra ens sembla poc rigorós i poc creïble. La raó (o raons) principal no la sabem veure.

Finalment, cal constatar que *Gerunda* mostra, com no podia ser de cap altra manera, un comportament similar al d'altres ciutats romanes occidentals de les quals tenim notícies suficients. L'ús significatiu de material lapidi d'aprofitament s'hauria de situar en el decurs, potser avançat, del segle III i, a partir d'aquell moment, esdevingué una manera natural i plenament acceptada de fer. A Girona és relativament senzill seguir aquest procés, que en ocasions devia comportar una llarga vida dels blocs reciclats reiteradament, atès l'ús pràcticament exclusiu, a partir del principat d'August, per a construccions significatives, públiques o privades, de caràcter monumental, del gres de Domeny, Taialà i Can Guilana. Fou, pràcticament, l'única pedra utilitzada deixant de banda l'ús puntual del marbre que es degué fer servir moderadament i quasi sempre amb aplacats de poc gruix, dels quals es troben vestigis fragmentaris a les excavacions urbanes. Recordem també que les pedres d'aquesta mena podien servir, cremant-les, per fabricar la calç necessària per construir.

Pel que fa a la dinàmica del reciclatge, els indicis aplegats, prou nombrosos i ben ordenats en el temps, permeten observar unes directrius raonables que són un bon reflex de la situació de la ciutat. En efecte, els primers vestigis fermes, a l'entorn del 300 (*supra*), denoten l'aprofitament de material procedent d'antics monuments funeraris en desús que s'alçaven més enllà de les portes de la ciutat, tal com passà un xic arreu. No hem constatat restes que poguessin confirmar altres procedències. A favor d'aquest ús unidireccional assenyalaríem que en molts altres llocs on podem reconèixer l'obra tetràrquica, hom utilitzà carreus procedents directament de la pedrera.

A l'antiguitat tardana, en l'obra del casal del *comes ciuitatis*, s'usà material procedent del fòrum, que havia deixat de ser el gran monument urbà d'època clàssica.

En època carolíngia eren a l'abast dels nous constructors pedres procedents de vells edificis i, sobretot, de muralles, mausoleus i construccions forals. En ocasions fins i tot s'haurien pogut produir aprofitaments de segon nivell, un fet que des d'aleshores va ser recurrent.

És segur que per bastir la catedral de Pere Roger s'emprà preferentment els carreus de l'antiga àrea sacra del fòrum urbà i de les muralles de l'entorn, que havien perdut la seva funció militar quan la ciutat va créixer més enllà de la superfície fundacional, a l'entorn del 800.

Més difícil és saber, amb seguretat, la procedència de la sorrenca usada a Sant Daniel.

BIBLIOGRAFIA:

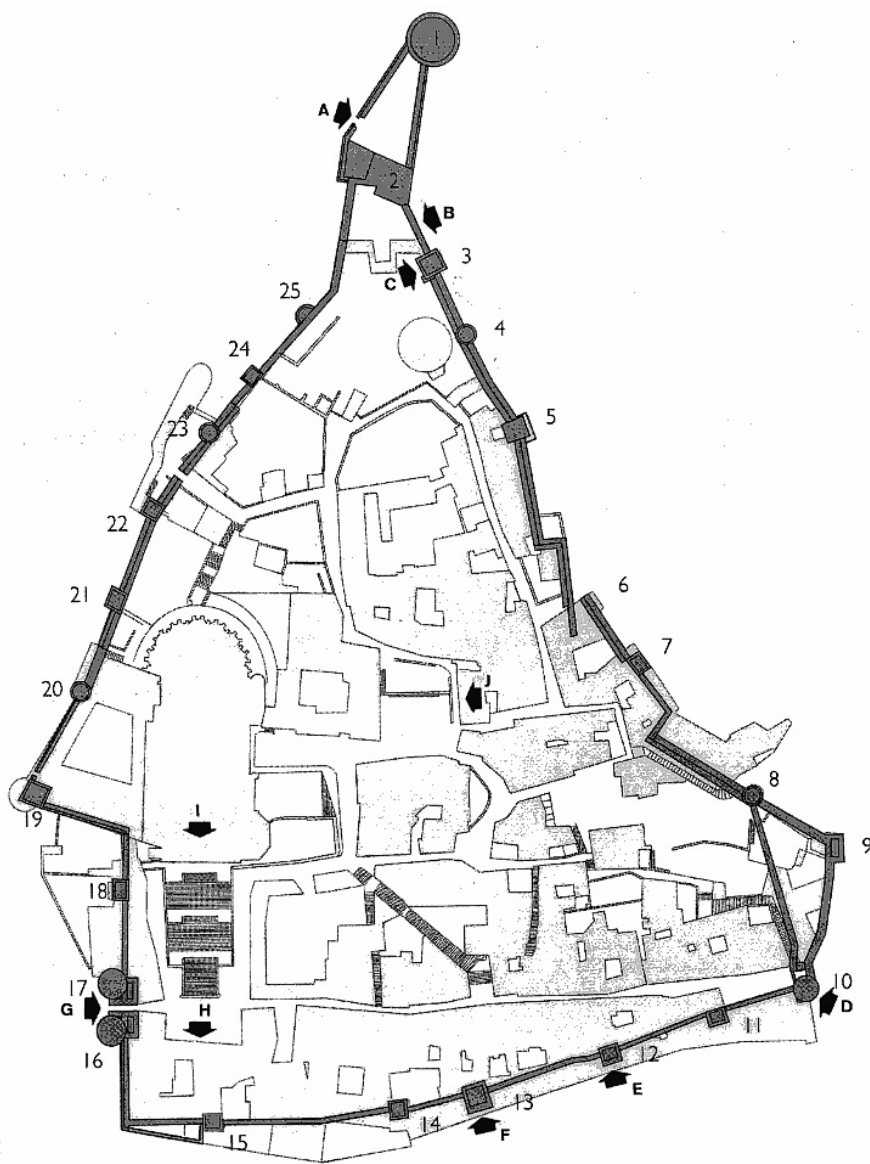
- ADELL, J. A. (1991). *Sant Daniel de Girona*. "Catalunya romànica. V. El Gironès. La Selva. El Pla de l'Estany", Barcelona, pàg. 180-181.
- AICART, F.; NOLLA, J. M., i PALAHÍ, L. (2008). *Del monument tardoantic a l'església medieval. Algunes reflexions*. "L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval" (a cura de F. Aicart, J.M. Nolla i L. Palahí), Girona, pàg. 226-252.
- AMICH, N. M.; i NOLLA, J. M. (2011). *Caritat a la ciutat tardoantiga i carolíngia de Gerunda: els xenodochia*. "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", LII, (Girona), pàg. 95-112.
- BALIL, A. (1961). *Las murallas romanas de Barcelona*, Madrid (Anejos de *Archivo Español de Arqueología*, II).
- BURCH, J.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J.; VIVÓ, D. i SUREDA, M. (1999). *Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres*, Banyoles (Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 20).
- BURCH, J., J. M. NOLLA, L. PALAHÍ, J. SAGRERA, M. SUREDA i D. VIVÓ (2001). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona-Sant Julià de Ramis.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M., i SAGRERA, J. (2000). *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XV*. Girona (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 4).
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M., i SAGRERA, J. (2003). *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*. Girona (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5).
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M., i SAGRERA, J. (2010). *El palau comtal de Girona. De la fundació a la desaparició (circa 500-segona meitat del segle XII)*. "Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès" (a cura de N. Figueras i P. Vila), Barcelona, pàg. 224-234.
- GUTIÉRREZ, A. (2009). *Quarries in the Northeast of Hispania (modern Catalonia)*. Tarragona (Documenta 10).
- HANSEN, M. F. (2003). *The Eloquence of Appropriation. Prolegomena to an Understanding of Spolia in Early Christian Rome*. Roma (Analecta Romana Instituti Danesi, Supplementum XXXIII).
- LACHENAL, L. de (1995). *Spolia. Uso e reimpiego dell'antico dal III al XIV secolo*. Milà (Biblioteca di Archeologia, 24).

- LAMUÀ, M. (2012). *Elements escultòrics de Girona. Parva Gerunda* (a cura de D. Vivó, L. Palahí i J.M. Nolla). Girona, pàg. 195-208.
- LLORENS, J. M. (2011). *Sant Pere de Galligants. Un monestir al llarg del temps*. Girona.
- NOLLA, J. M. (2007). *Gerunda y la defensa de la Vía Augusta en la Antigüedad Tardía*. “Murallas de ciudades romanas en el occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma. Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo (26-29-XI-2005) en el V aniversario de la declaración, por la UNESCO, de la Muralla de Lugo como patrimonio de la Humanidad” (a cura d'A. Rodríguez Colmenero i I. Rodà de Lanza). Lugo, pàg. 633-647.
- NOLLA, J. M. (2010). *Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i documentals*. “Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès” (a cura de N. Figueras i P. Vila). Barcelona, pàg. 245-264.
- NOLLA, J. M. (2012). *El món funerari urbà. Parva Gerunda* (a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla). Girona, pàg. 159-193 (Col·lecció Història de Girona, 48).
- NOLLA, J. M. i CASAS, J. (2009a). *Arqueologia urbana a la ciutat de Girona. L'excavació 'Cuina' de Casa Pastors*. Girona (Estudis Arqueològics, 8).
- NOLLA, J. M. i CASAS, J. (2009b). *La porta meridional de la Força Vella de Girona* “Annals de l'Institut d'Estudis Gironins”, L, (Girona), pàg. 27-39.
- NOLLA, J. M. i NIETO, F.J. (1979). *Acerca de la cronología de la muralla tardía de Gerunda: la Terra Sigillata Clara de Casa Pastors*. “Faventia”, 1/2, (Bellaterra), pàg. 263-283.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L., i VIVÓ, D. (2004). *Carrer de Ballesteries número 26 (Girona). La torre carolíngia*. “Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona”, la Bisbal d'Empordà, pàg. 335-340.
- NOLLA J. M. i SAGRERA, J. (1990). *El 'portal' de levante de la ciudad de Gerunda*. “Archivo Español de Arqueología”, 63, (Madrid), pàg. 276-283.
- NOLLA J. M. i SAGRERA, J. (1991). *Noves exploracions arqueològiques a la caserna d'Alemanys (Girona). Campanya d'excavacions de 1988*. “Cypsela”, IX, (Girona), pàg. 177-195.
- NOLLA, J. M. i SUREDA, M. (1999). *El món funerari antic, tardoantic i altmedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió*. “Annals de l'Institut d'Estudis Gironins”, XL, (Girona), pàg. 13-66.
- NOLLA, J. M. i VIVÓ, D. (2012). *Gerunda: les muralles. Parva Gerunda* (a cura de D. Vivó, L. Palahí i J.M. Nolla). Girona, pàg. 49-69 (Col·lecció Història de Girona, 48).
- NOLLA, J. M.; ALBERCH, X.; MERINO, J., i VIVÓ, D. (1989). *El sector oriental de les muralles de Gerunda. Noves aportacions al seu coneixement (campanya d'excavació de 1987 a la Torre Gironella)*, “Cypsela”, VII, (Girona), pàg. 111-130.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; CANAL, E.; GARCIA, G.; LLOVERAS, M.J., i CANAL, J. (2008). *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona* (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8). Girona.
- OLIVA, M. (1950). *III. Restos romanos del Museo. Sección lapidaria (instalaciones de 1948)*. “Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1948-1949”, IX-X, (Madrid), pàg. 74-88.
- RIBOT, J. M. de, (1991). *Sant Daniel. A: “Catalunya romànica. V. El Gironès. La Selva. El Pla de l'Estany”*. Barcelona, pàg. 170-171

- ROCAS, X.; ROQUÉ, C., i PALLÍ, L. (2002). *Els Clots de Sant Julià (Forallac, Baix Empordà). Anàlisi geoarqueològica*. "Estudis del Baix Empordà", 21, (Sant Feliu de Guíxols), pàg. 17-86.
- VIVÓ, D. i PALAHÍ, L. (2011). *El sector de llevant de la ciutat de Girona. Qüestions de topografia i dades noves*. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", LII, (Girona), pàg. 75-94.
- SAGRERA, J. i SUREDA, M. (2008). *El pati de la finca núm. 2-4 del carrer Bellmirall de Girona*. "Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona", l'Escala-Empúries, pàg. 577-580.
- SUREDA, M. (2007). *Romà o romànic? Presències antiguitzants en l'escultura gironina del segle XI*. "Lambard", XIX, (Barcelona), pàg. 213-242.
- SUREDA, M. (2008). *Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona. De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC-XIV dC)*. Tesi doctoral, Universitat de Girona.

[Recepció de l'article: 23-1-2014]

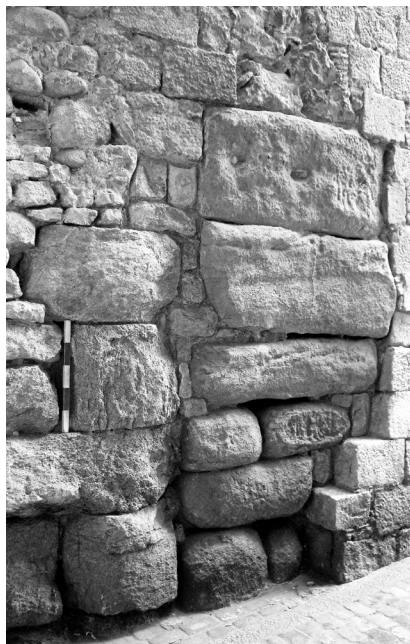
[Acceptació de l'article: 6-5-2014]

1.- Planta actual de la Força Vella amb indicació de la numeració de les torres. Les fletxes assenyalen els llocs on s'ha observat la presència de material constructiu antic aprofitat en obra nova: a) porta carolíngia del castell de Gironella; b) tram de la muralla carolíngia entre les torres núm. 2 i 3; c) torre núm. 3; d) porta meridional o *porta Onnaris*; e) torre núm. 12; f) torre núm. 13 o de can Boschmonar; g) sobreportes; h) plaça de la Catedral (palau del *comes ciuitatis*); i) catedral romànica; j) actual plaça dels Lledoners.

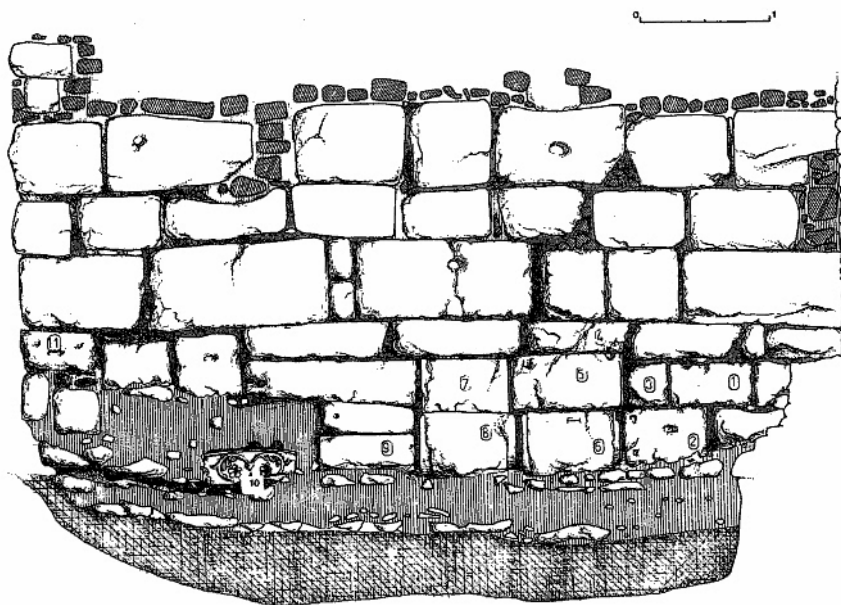
2.- Peces procedents de l'obra tetràrquica de la porta de l'Onyar derruïda el 1857: a) a dalt, fragment de relleu funerari i, a baix, base àtica; c) fragment de pilastra.

3.- a) Sobreportes, costat occidental; b) Sobreportes, costat oriental.

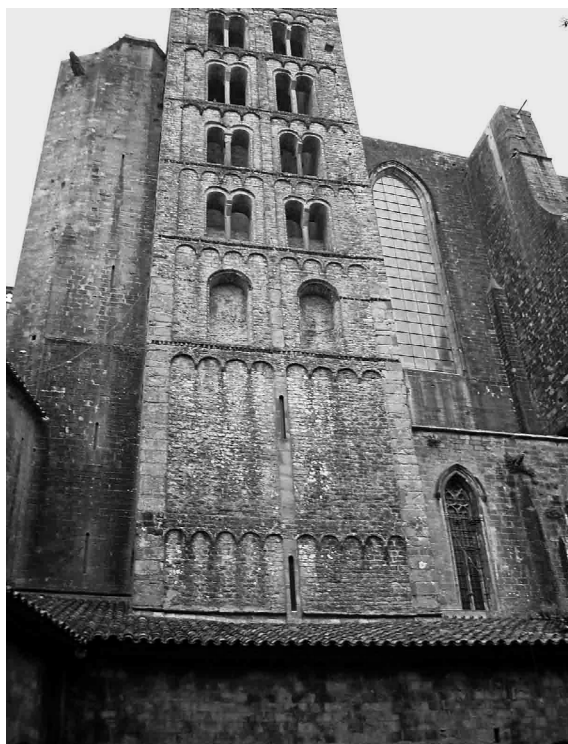
4.- a) porta del castell de Gironella; b) detall del fonaments i obra vista del brancal oriental de la porta del castell de Gironella, on es pot observar la unitat constructiva.

5.- Torre núm. 3, carolíngia, amb blocs d'aprofitament de gres i de marbre, numerades, en aquest cas, de l'1 al 11.

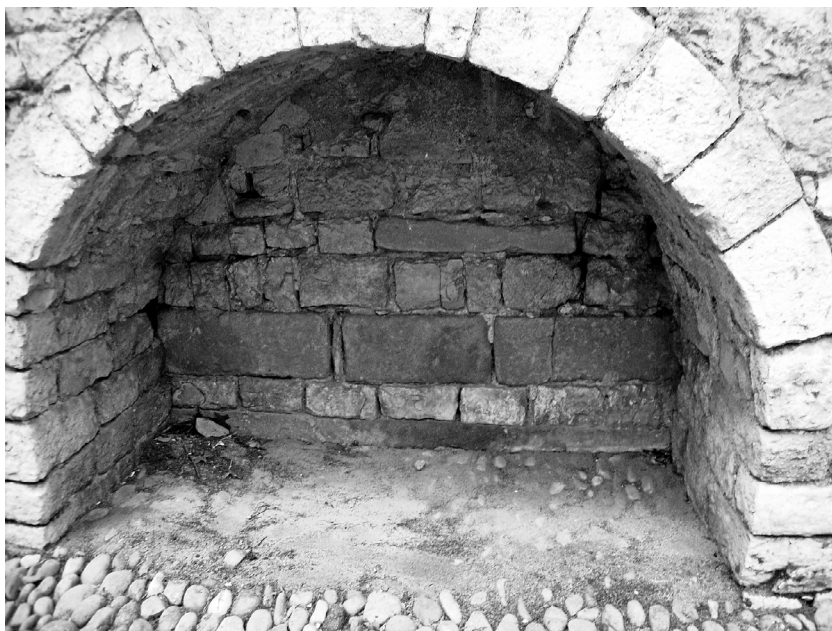
6.- Plaça dels Lledoners. Casal carolingi amb parament mixt d'*opus spicatum* i blocs d'aprofitament de gres en posició angular.

7.- Torre de Carlemany. Detall on s'observa l'ús de grans carreus de pedra sorrenca.

8.- Fonaments de l'absis de la catedral romànica de Girona obrat amb blocs de gres d'aprofitament.

9.- Sant Nicolau. Detall del mur meridional de la nau on s'observen blocs d'aprofitament de gres.

